

ՍՏԵԼԻԱ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
XII ԴԱՐՈՒՄ

(Ըստ Մխիթար Հեռացու և Արուսայիգի կազմախոսական գործերի)

Հայ բժշկական տերմինաբանության դարգացումը սերտորեն կապված է բնդհանուր բժշկության ու բժշկագիտության դարգացման հետ: Ընդ դա պատահական չէ, ամեն անգամ, երբ սրեկ բնախոսական, կազմախոսական, ախտաբանական կամ այլ բժշկագիտական դադափար հասանանում է, սրա արտահայտման համար լեզուն ստեղծում է գիտական անվանում՝ տերմին:

Տերմինակերտման ուղիները հիմնականում երկուսն են: Տերմին դառնում են տվյալ լեզվի սովորական բառերը՝ սահմանադատվելով և կորցնելով բնդհանուր լեզվին հատուկ բաղմիմաստությունը և հուղարտահայտչականությունը, կամ էլ այդ բնդհանուր նշանակության բառերից տվյալ լեզվի բառակազմական միջոցներով կազմվում են նոր տերմիններ: Տերմինակերտման երկրորդ ճանապարհը պատրաստ օտար տերմինի փոխառությունն է: Հայ բժշկական տերմինաբանությունը հարստացել է հիմնականում առաջին ճանապարհով՝ բնիկ հայերեն բառերից տերմիններ ստեղծելով:

Խ. Մելիք-Փարսադանյանը՝ վերլուծելով Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության (V դ.) բժշկական և բնագիտական տերմինները, նշում է, որ ս. Գրքի մեջ հանդիպող 175 բժշկական և բնագիտական բառերից 128-ը (այսինքն 73 տոկոսը) հայերեն բառեր են: Նույն հեղինակը առումնասիրելով մի շարք այլ գործեր, որոնց թվում նաև՝ Նեմեսիոս Ծմեսացու «Յաղագս բնութեան մարտոյ» երկի VIII գարում կատարված հայերեն թարգմանությունը, հանգում է աշն եզրակացության, որ «Ընդհանուր առմամբ մինչև 10-րդ դարը հայ գրականության մեջ գործ են ածված մոտ 900 բժշկական և բնագիտական արմատական բառեր և տերմիններ, որոնց մեջ հաճախ են բառերը կազմում են միայն 10 տոկոսը»:

Սույն հարվածում պիտի փորձենք վերլուծել հայ բժշկական տերմինաբանության միջակեր հետադա ժամանակներում, երբ արարական բժշկությունը զբաղել էր տիրապետող դիրք համաշխարհային բժշկության մեջ, և արարներնր դարձել իսլամական Արևելքի գիտության լեզուն: Մեր առումնասիրության առարկա են հանդիսացել 12-րդ դարի հեղինակներ Մխիթար Հեռացու և Արուսայիգի կազմախոսական գործերը: Արուսայիգի «Յաղագս կազմութեան մար-

1 Խ. Մելիք-Փարսադանյան, Հայ հին բժշկական և բնագիտական բնագիտական ծագման մասին, «Հայ բժշկության և բնագիտության պատմության ոնկոսորի աշխատություններ», Երևան, 1949, էջ 115—123:

դռչն) (Մաշտոցի անվան Մատենադարան ձեռ. 1978, 549, 8297, 4268, 1814 և այլն) և Մխիթար Հերացու «Վասն շինարածոյ և յօրինուածոյ աշացն» (ձեռ. №№ 715, 5622, 464, 8493) գործերում բժշկական տերմինների բնագիտութիւնը կազմում է 280, քրոնիկոյ միան 70-ը օտար փոխառութիւններ են, իսկ մնացած 210-ը, աչախնքն 7-ն առկայք, հայերեն²: Վերջիններիս պատկերման մասը մնացել է մեր լեզվի հիմնական բառաֆոնդում և պատմական տարրեր շրջաններում (գրաբար, միջին հայերեն, ժամանակակից գրական լեզու) պահպանել է իր ձևախմբաբանական դրոշմը: Կրօնիկոյ են աւանակ, սառած, լեզու, գլուխ, ոսկր, սալ, սերմ, վալձաղ և այլն: Ըստ մեր հաշվումների Մխիթար Հերացին օգտագործել է 27 նոր տերմին, որոնք չեն հանդիպում նրանից առաջ, աչ պարբերներում, իսկ Արուսայիգը, չնայած նրա գործի ծավալը շատ ավելի մեծ է, 37: Բուն հայերեն տերմինների մի մասը ժամանակի բնթացքում կորցրել է իր բժշկական տերմինարանական նշանակութիւնը՝ շարունակելով մնալ բնագիտութիւնը կենսաբանական տարր: Օրինակ՝ աղբիւր բառը Մխիթար Հերացու կազմախոսական գործում օգտագործված է lacus lacrimalis, արնասնուկի աղբիւր իմաստով: Արդի բժշկական տերմինաբանութեան մեջ այն փոխարինվել է արնասնով: Կարծ տերմինը Արուսայիգը և Մխիթար Հերացին օգտագործել են նսնուկ-ի իմաստով, այժմյան բժշկական տերմինաբանութեան մեջ այն փոխարինվել է գործունէություն տերմինով: Բարձր բառը Արուսայիգի մասն օգտագործվել է appetitus իմաստով: Այժմ բժշկական աշխատութեաններում այն յիշարժածով՝ դիտելով իր տեղը ախտաբանական բառին:

Արանից բացի միջնադարյան բժշկական գրականութեան մեջ լայն տարածում ունեցող մի շարք տերմիններ այժմ բոլորովին հնացել են և համարվում են արխայիկ ձևեր: Այսպէս, օրինակ, քէն (այժմ՝ 1. քիակ, 2. ուս), աղէնուտ (այժմ՝ աղիւ), ասնասնուկ բերնին (այժմ՝ Լիմ), լիսն (այժմ՝ ողն), ձիւղ ջիւղ (այժմ՝ տեսանել) և այլն: Արանք չեն դիմացել ժամանակի բնութեանը, մեր կարծիքով, տերմինի անորոշութեան պատճառով: Օրինակ՝ լիսն բառը տարրեր շրջաններում նշանակել է 1. ողն (vertebra), 2. ձկնուկ (patella), 3. ողմ (rib)։ Արուսայիգի «Մարդանկարգութեան» մեջ արտացոլված է առաջին նշանակութիւնը՝ ողն, հետագայում բժշկական տերմինաբանութեան ավելի պարզացած պայմաններում, համարական է, ավելի հարմար են գտել առանձին տերմիններ ունենալը և հին լիսն-ը կորցրել է իր նշանակութիւնը և դարձել արխայիկ: Նույնը կատարվել է ջրնեղ տերմինի հետ, որը տեղեկ է բազմակի նշանակութիւններ՝ 1. միզանեղ (urether), 2. մեղ (urina), 3. անկանդամ (penis): Հետագայում աչո բնորոշ նշանակութիւնների համար ստեղծվել են նույնպէս առանձին տերմիններ և հին ջրնեղ-ի իմաստը միացվել է:

Արդ գեղարուտ աչպիսի բազմիմաստ տերմինը պահպանվել է արդի տերմինաբանութեան մեջ շնորհիվ այն բանի, որ նա սկսել է մշտապես արտահայտել աչ բազմակի նշանակութիւններից միայն մեկը: Օրինակ՝ ջիւղ տերմինը Արուսայիգի մասն բազմիմաստ է, այն գործածվում է՝ 1. նյարդ-ի (nervus), 2. չիւ-ի (tendo), 3. մկան-ի (musculus) նշանակութեամբ, այնինչ Մխիթարի մասն ջիւղ-ը արդեն միշտ օգտագործվում է նյարդ-ի իմաստով: Նույնն ենք գտնում հետագայում Ամիրզոյի «Ոգոտ բժշկութեան» գործում:

Այսպիսով, իմաստի նկատման և սահմանադատման հետեանքով ջիւղ-ը պահպանել է իր նշանակութիւնը արդի բժշկական գրականութեան մեջ (նյարդ-

² Հոգովաչի վերջում արվում է աչ բառերի ցանկը:

ներքի զուգահեռ ձևերի (կողքին): Հեռաբրքրական է, որ Մխիթար Հերացին Արուսայիգի մամուկականիցը, ալիկի ճիշտ է հասկացել տերմինաբանությունը՝ մեջ խշխող գործադրեմ միտումը, քան Արուսայիգը:

Նույնը կատարվել է երակ տերմինի հետ, որը Արուսայիգի մասունի բազմակի նշանակություն՝ 1. անոթ (vas), 2. երակ (vena), 3. չիզ, նյութ (pulvis)՝ Մխիթարը այստեղ էլ կատարել է սահմանադատում, նա նշաբը էրբեք չի անվանում երակ, վերջին տերմինը, օգտագործելով միայն անոթ-ի իմաստով (հետագայում այս տերմինի իմաստն ալիկի նեղացավ և այն պահպանեց միայն իր երակ-vena նշանակությունը):

Այսպիսի օրինաչափություն նկատվում է նաև այլ տերմինների նկատմամբ: Օրինակ, բազունի տերմինը, որն արտահայտել է 1. քե և 2. քի մաս (տսից մինչև զատակը, կամ արմունկից մինչև զատակը), Արուսայիգի մասունի նախաբաղկի սակրի՝ ծղիկի (ulna) իմաստ: Արդի տերմինաբանությունը մեջ ան նշանակում է brachium (հուն.՝ βραχιον), այսինքն՝ քի մասում ալիք մինչև արմունկ: Արխայի նշանակությամբ այն տարածվում է ժողովրդական միջավայրում նաև այնօր: Կամ էլ ծղի, ծղիկ տերմինը, որը Արուսայիգի մասունի աշմյան բազկակը-ի (brachium) նշանակությունը, արդի գրականության մեջ ստացել է (ulna-ի) նախաբաղկի միջային սակրի նշանակություն: Այդ տերմինն էլ ունեցել է բազմակի նշանակություն՝ brachium-ից բացի նաև 1. ամբողջ քե, 2. սաբ, 3. ուրբ: Իմաստային սահմանադատման և նեղացման հանդերձով նա հարատևեց մինչև մեր օրերը և անցավ արդի բժշկական տերմինաբանությանը՝ ծղիկ (ulna) իմաստով: Նախաբաղկի կողմնային սակրի՝ ճաճանչի (radius) անվանումը Արուսայիգի մաս գեղեսի գոյություն չունի:

Յուրյնագրերում չէ, որ տերմինները, այդ հանապարհով պահպանել են իրենց գոյությունը՝ ցուցաբերելով ճկունություն: Օրինակ, նույն տերմինը, որը Արուսայիգի մաս իր շարս իմաստներից (1. սաբ, 2. քե, 3. սաբի մաս ազդեից մինչև ծունկը, 4 կոնխակը) պահպանել է միայն մեկը՝ կոնխակը, դուրս է մղվել արդի բժշկական տերմինաբանությունից, սակայն մնացել է բնդհանուր լեզվի և հասկապես ժողովրդական լեզվի շրջանառության մեջ: Այդ կարելի է ասել նաև մի քանի այլ տերմինների մասին, որոնք հանդիպում են Արուսայիգի գործում և հատուկ են միջին հաշիքներին, ինչպես աշիկալ (կույր), աղեմուկ, կոնուկ, դամարցալ (phlebitis, երակաբոր): Վերջին գեղքում դամարցալը գործել է դմուրցալ: Մրանք նույնպես դուրս են մնացել գիտական տերմինաբանությունից, սակայն դեռ հանդիպում են ժողովրդական միջավայրում, նրանց տեղն են զբաղել բնիկ հայերեն բառերը, որոնք բնդհանուր են և զործածական հայերենի, բայր շրջաններում (կույր, անպա, աղիմ):

Մխիթար Հերացու և Արուսայիգի կազմախառնական գործերում տերմինի բազմիմաստության կողքին հանդիպում ենք նաև համանիշության երևույթներին: Այս տեսակետից շատ հարուստ է բազանք (membrana, tunica) տերմինը, որը միջնադարում երևան է գալիս 5 համանիշներով՝ 1. աստառ, 2. մաշկ, 3. միզն, միզը, 4. մուր, ասպաղայ:

Մրանցից երկուսը՝ մաշկ և մուր, արդի տերմինաբանության մեջ բնավ չեն արտահայտում բազանքի իմաստ, այլ միայն նշանակում են մաշկ (corium, derma, cutis): Արաբերենից փոխառված ասպաղա-ն վազնից է մոտացվել, իսկ միզն, միզը-ը և աստառ-ը հնացել են: Արդի բժշկական տերմինա-

բանութիւն մեջ նրանց փոխարինել ևն հետեւյալ հոմանիշները՝ քաղանք, պառասակ, պապյան: Խոց (ulcus, heleos) տերմինը նույնպէս ունի հոմանիշների մի խումբ՝ 1. կաւնայ, 2. բար, 3. խաղալարա, «Եւ անուանեն կարհայ և բաթ, և խաղալարա այլ տսեն» (ձեռ. N 715, 161բ): Մրանցից արդի տերմինաբանութիւն մեջ պահպանվել է միայն խոց տերմինը:

Աբուսալիդի և Մխիթար Հերացու կազմախոսական աշխատութիւններում օգտագործված բժշկական տերմինների հայկական շերտը ապացույց է հայերեն լեզվի հարստութիւն և ճկունութիւն, որը հնարավորութիւն է բնօրինակ ստեղծելու սերուն և նախ բժշկական տերմինաբանութիւն:

Սակայն հայ բժշկութիւնը, որտ հետ միտարն և հայկական տերմինաբանութիւնը, երբեք չեն մեկուսացել շինական պարիսպով, այլ օգտվել են առաջադեմ ազգերի գիտութիւնից՝ միշտ հարստանալով նրանց գանձերով: Այդպիսի սերտ կապեր դարեր շարունակ գոյութիւն ևն ունեցել հայ և հունահռոմեական բժշկութիւնն ու բժշկական տերմինաբանութիւն միջև: Հսկայական և յատկաներն տերմինները հաճախ ևն գործածվել հայ բժշկիչների կողմից: Այդ տերմինների հիման վրա ստեղծված X դարի հունարեն-հայերեն բառարանը՝ «Խարք Գաղիանոսի բժշկապետի», բնագրկում է մօտ 400 բառ: Մրանցից միայն մի փոքր մասն ստացավ լայն կիրառում և հարստեց մինչև մեր օրերը:

X դարից ուժեղանում է արաբական բժշկութիւնն ազդեցութիւնը: Հայ բժշկական գրականութիւն մեջ արաբական տերմիններն օգտագործվում են ոչ հազվադեպ: Այսպէս, օրինակ, ըստ Վ. Քորգոմյանի ավելաների³, Գաղիկ Ա-ի օրոք գրված բժշկաբանում (X դար) երևան ևն գալիս արաբական տերմիններ՝ կաւուրայ, պուլսան, հապ, հալիլայ, պլլամ, սաֆրայ, սալտայ, սապա, մաւան և այլն:

Մեր կողմից ուսումնասիրված Մխիթար Հերացու և Աբուսալիդի կազմախոսական գործերի մեջ օգտագործված ևն 70 օտար տերմիններ, որոնց մեծ մասը (57) կազմում են արաբերենից փոխառված տերմինները: Մնացած օտարաբանութիւնները, ըստ ծագման, հետեւյալ պատկերն ևն տալիս. հունական՝ 7, պահլավական-պարսկական՝ 3, թաթարական՝ 2, ասորական՝ 1: Այդ 70 փոխառված տերմիններից միայն 20-ը չեն թարգմանված և շունեն հայերեն գաղտնա տերմիններ: Իրանը վերաբերում ևն զլխավորապէս ճանաչված, լայն տարածում ունեցող հիվանդութիւնների և զլխավոր հեղահայութիւնի տնվանումների (սալրայ, լակուայ, ֆալիկ, սաֆրայ, սալտայ) կամ այն բառերին, որոնք վաղուց փոխառված լինելով, արդեն չէին գիտվում իրրե օտար բառեր և կազմում էին նոր բառարարութիւններ՝ օրինակ, զեն-զենուրիւն, անոկ-անոկել, զալապայ անել, խումար-խումարուրիւն):

Անհրաժեշտ է նշել, որ արաբերեն և մյուս օտար տերմինները բոլոր ձեւադրերում գրվել ևն հայատառ: Հայերեն և օտար լեզուների, տառանձնապէս արաբերենի, հնչյունական զգալի անհամապատասխանութիւնները ստեղծում ևն զգալիութիւններ բառարանի օգնութիւն օտար տերմինի ծագումը պարզելու համար: Նշուի վերլուծութիւն հիման վրա (տե՛ս ստորե տրվող ազատաակը) մենք հանգում ևնք միջնադարում արաբերեն բաղաձայնների հայերեն

3 Վ. Քորգոմյան, Հայ բժշկական ձեռագիրք Ա. Ղազարու վանքին, Բաղնավէյ, 1923, էջ 1-11, 39-43, 69-71:

ԲԱՎԱԶԱՆԱԿՐԻ ԱՐԱՐԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ ՏԱԹԵՐԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒԹՅԱՆ

Արաբ. հայ.		ս ր Խ ն ա Կ ն ե ր	
ب	պ	ب - պապ	رطوبه - քառասուղամբ
ن	թ	أشتر - ինքիցար	ماتحه - մալթաշիմայ
ث	թ	الثني - իրենալաշարայ	مقال - միկալ
ج	ճ	ج - ֆայիս	زجاجي - զաճաճի
ح	հ	ح - ֆարհայ	ماتحه - մալթաշիմայ
خ	խ	خ - իխիտ	خمار - խամար
د	տ	د - սովտայ	ذيق - տազիզ
ذ	զ	ذ - ֆաճի	خمار - խամար
ر	ռ, ր	رطوبه - քառասուղամբ	خمار - խամար
ز	զ	زجاجي - զաճաճի	
س	ս	س - սաթիայ	سودا - սովտայ
ش	շ	شيكه - շապարիայ	شعر - շիրիան
ص	ս	ص - սալիմ	صفر - սաֆրայ
ض	զ	ض - սալալա (սնր)	ضام - հազիմ
ط	տ	ط - տաֆիայ	خط - իխիտ
ق	յ, զ, ց	ق - լանկալիայ	ضام - սալալա (սնր)
ك	կ	ك - քալալալ	مغص - մաղաս
ف	ֆ	ف - ֆայիս	طفيه - տաֆիայ
ق	ղ, Կ, Խ	قوون - ֆուրին	اقوة - ֆակուայ
ك	Կ, Կ	ك - սաթիայ	مستقم - մասաալիմ
ل	լ	ل - ֆալապայ	شيكه - շապարիայ
م	մ	م - մաղաս	اقوة - ֆակուայ
ن	ն	ن - լանկալիայ	مشيمه - միշիմայ
و	ւ	و - հազիմ	شعر - շիրիան
و	ւ, վ	و - հալայ	خوات - հալայ

սառազարծության փերաերյալ որոշ եղանակացությունների, որոնք համընկնում են Կ. Բասմալյանի¹ և Հ. Կարստի² տվյալների հետ:

Արաբերեն աչք բառերը փոխառվել են հայերեն բաղաձայնների ձախաչին տեղաշարժից հետո (աչաինքն միջին դարերում), այդ պատճառով էլ կատարված ձախաշրջությունը սատնում է իր գրային արտահայտությունը: Ըստ որում, ստար լեզվի ձախնդ բաղաձայնները տառադարձվում են խույերի՝ օրինակ, արաբերենի ب-պ-ի) ب - պապ), د-տ-ի) د - սովտայ), ج-ն-ի) ج - նազիպ), սակայն արտասանվում են միջին հայերենի լեզվային օրենքների հիման վրա իրեն ձախնդ հնչյունների՝ ր, զ, ջ, տալով՝ բար, սալզայ, չազիր: Եթե

¹ Հազվագյուտ է կիրառվում, օրինակ՝ قوون - խաունիկ:

² Կ. Բասմալյան, Ամերիգովաթի Ամասիացույ բնագրայն տեղեկոյ, Դատաբարան հրատարակին, Վիեննա, 1927, էջ ԺԷ-ԺԲ:

³ J. Karst, Historische Grammatik des Kilitisch-Armenischen, Strassburg, 1901.

կամ բառապատճենմամբ (ինչպես այդ տեղի է սենցեղ վերահիշյալ զեպրի-
լում), մասամբ էլ պահելով իրեն ստարաբանություններ (colon-قولون, grafi-
dion-جرافيدون): Երբեմն էլ նրանք չեն հետևել հունա-լատինական տերմինաբա-
նությունը և ստեղծել են նոր տերմիններ: Այսպես, բարակ աղիների երրորդ մա-
սը, որը սննի լատիներեն ileum (զաաւլին) անվանումը, արաբների մոտ երևան
է գալիս իրեն ٤٤٥, որը Աբուսալիդի կողմից հիշատակվում է թարգմանված՝ մանս:
Արդի հայ տերմինաբանություն մեջ սրտ փոխարեն դարձ է անվանւմ սրբիշ տեր-
մին՝ գալառալիւ կամ -զաաւղիւ (վերջինս լատիներենի ուղիղ թարգմանա-
ւթյունն է):

Աբուսալիդը բաժանական անհաջող է թարգմանել հաստ աղիքին վերաբերող
արտերեն տերմինները: Այստեղ ստեղծվում է այն աղագործությունը, որ թարգ-
մանիչը չի հասկացել արտերեն տերմինները՝ կամ դրանք թարգմանել է
իր ինքնուրույն ստարաբանությամբ: Այսպես, օրինակ, հաստ աղիների ստացին
հասվածի արտերեն ٤٤٦ (կույր) անվանումը, որը համընկնում է լատի-
ներենի coecum իմաստի հետ, կամ շհաակաշարս պատճառով, կամ էլ սրտ
կազմախոսական նկատառումներով թարգմանված է ծուռ: Հաստ աղիների
երկրորդ հասվածի արտերեն ٤٤٧ անվանումը թարգմանվել է հայերեն
ծայնալու: Արդի բժշկական տերմինաբանության մեջ օդապարծվում է խրա-
ւղիւ ձևը (հանարենի ٤٤٨ բառի ուղիղ թարգմանություն): Վերջապես,
հաստ աղիների ստորին մասը, որը լատիներեն և արաբերեն տերմինաբանու-
թյան մեջ սննի նաև ուլիղ-ի իմաստը (rectum, ٤٤٩), հայերենում
Աբուսալիդի կողմից անվանվում է հիմն և զգալորին ուղեւորաւցն: Արդի
գրականութուն մեջ վերականգնվել է հիշատակներ՝ ուլիղ աղիւ:

Աբուսալիդի կազմախոսություն մեջ տեղ են գտել նաև մի շարք առաջա-
դիտական արտերեն տերմիններ (իրենց գուցահեղ հայերեն ձևերով), որոնք
սերտորեն կապված են կազմախոսական հասկացությունների հետ: Աբուսալի-
դը իր «Թարգմապատճենան» մեջ առար է առելիս միջնագաւթում իշխող միասնիկ
աստղագուշակային տեսություններին, որոնք կապում էին մարդու մարմնի ա-
մեն մի դործարան արեգակի, լուսնի կամ էլ սրել մոլորակի աղգեցություն հետ:
Այսպես, օրինակ, լուսինը համարվում էր արեգի և թորի տանտանը, արեգակը
սրտի, լուսնիմար (արաբ. ٤٥٠ Սաախա, լատ. Jupiter)՝ լյարդը,
բերանի, Փայլածուն (արաբ. ٤٥١ սաաբիա, լատ. Mercurius)՝ լեզվի,
հրաւր (արաբ. ٤٥٢)՝ Խաւիթ, լատ. Mars)՝ լեզապուշի, Լուսաւերը
(արաբ. ٤٥٣)՝ Ջահաւ, լատ. Venus)՝ ամորձիքի, երկամբ: Մոլորակ-
ների անունները, փաստորեն, գտրձել են այդ դործարանների խոս-
հրդանիշներ, և Աբուսալիդը հաճախ ձգտել է բացատրել տարբեր հիվանդու-
թյունների բնույթը աւղ մոլորակների աննպատակ աղգեցությամբ: Օրինակ, նա
դրում է. «Արք որ ծնանի աղաւցն ի մօրէն, թէ լաւն ժամն լուսինն ի պեղծ ստա-
նաւանն լինի, աղին աշըն շատ լինի և ցատաւ: Եւ երբ աղաւցն մէկնի ի մօրէն,
և լուսինն ի Ջահաւին ստանգատանն լինի, աղաւցն աշիկաւ լինի» Ժ 1973,
1039): Ի տարբերութուն Աբուսալիդի, Մխիթար Հերացին այդ երևույթները

6 Տիւրացաւում նաև այն հանգամանքը, որ տերմինները կարող են աղանաւած լինել հե-
տադարձ, բանի սը Աբուսալիդի «Հասն ստեղծման աղեւորաւցն» գլխաւը շատ աղա-
ւաւած է, և երկար աշխատանքից հետո, Ամիրգաւլաթի «Օգտաւ բժշկութեան» համապատասխան
հասվածի հետ համեմատութեանը կատարելով, մեզ հաջողից խաթարված բնագիրը վերա-
կանգնել:

գործում է բացառել գիտականորեն, կապելով աչքի մկանների բորբոքային պրոցեսների հետ:

Կատարված ուսումնասիրությունը մեզ հանգեցրեց այն եզրակացության, որ Արուսաչիգը, իբրեւ թարգմանիչ, երբեմն գտել է ճշգրիտ հայկական տերմիններ, երբեմն էլ շեղվել է ուղիղ ճանապարհից: Նրա դերը ինքնուրույն տերմիններ ստեղծելու գործում ավելի փոքր է:

Անցնենք Մխիթար Հերացու իբրեւ տերմինաբանի բնութագրմանը: Բարեբախտաբար, մեզ են հասել նրա կազմախոսական գործի առնչվող խնդիր, որոնք վերաբերում են «Աչաց կազմութեան»-ը: Արուսաչիգի «Մարգակազմութեան» այս մասը շատ թերի է թե՛ գիտական արժեքի և թե՛ տերմինաբանական տեսակետից: Արուսաչիգը այստեղ տալիս է միայն արաբերեն տերմիններ առանց որանց թարգմանության. շատ հաճախ էլ աչք տերմինները անճանաչելիորեն աղճատված են, օրինակ խառնիէ-ի (cornea) փոխարեն՝ զունիէ, շապաֆիայ-ի (retina) փոխարեն՝ շափֆնէ, մշիմայ-ի (chorioidea) դիմաց՝ ուշքամիէ:

Մխիթար Հերացու «Վասն շինուածոյ և յօրինուածոյ աչացն» գործը ունի բարձր մասնագիտական արժեք և փալլում է իր լեզվի հարստությամբ: Նա աչք գործում իրեն գրսևորել է իբրեւ իմաստուն բժիշկ և լեզվաբան: Նա ստեղծում է մի շարք իմաստային հայերեն տերմիններ, որոնք դադարում են միայն թարգմանություն լինելուց և ստանում են բառակազմական նորաբանությունների որակ:

Հարկ ենք համարում նորից շեշտել, որ Մխիթար Հերացին, ի տարբերություն Արուսաչիգի, ճիշտ կողմնորոշվեց մկան և երակ տերմինների օգտագործման հարցում՝ մոտենալով սրանց կիրառման արդի նշանակությանը:

Աչքի կազմախոսական հայկական տերմինաբանությունն սկսվում է փաստորեն Մխիթար Հերացուց: Աչքի թաղանթների և հեղահյութների համար նա ստեղծել է բառապատճենմամբ հայերեն բարեհնչուն և ճշգրիտ տերմիններ, օրինակ, եղջերենի (լատ. cornea, արաբ. عَاجِلَة), խաղողենի (uvea Galeni, عَاجِلَة), սարգստտենի (արաբ. عَاجِلَة), սառնենի (lens crystallina, عَاجِلَة), ձգի սպիտակուցենի (humor aqueus), ապիկենի (corpus vitreum, عَاجِلَة): Մրանցից միայն երկուսն են պահպանված արդի բժշկական տերմինաբանության մեջ (որանք են՝ եղջերենի և ապիկենի): Ենի վերջածանցով կազմված այս տերմինները բավական եղան, որպեսզի հետագայում Մխիթար Հերացու տերմինադարձման ուղիով և հետևություններ ժամանակակից տերմինաբանությունը նույն ածանցով ստեղծեր մի շարք նոր տերմիններ, ինչպես՝ ցանցենի, անոթենի, շաղկապենի, պնդենի (վերջինս ընդօրինակված է Հերացու պինդ մարմին տերմինից և նրա տերմինակազմական սկզբունքով դարձել է պնդենի):

Շատ հետաքրքրական է սառնենի տերմինի պատմությունը: Այն ստեղծելիս Մխիթար Հերացին իբրեւ երակեա ունեցել է արաբերենի عَاجِلَة (սառցալին) և լատիներենի lens crystallina (բյուրեղային ոսպ) ձևերը: Նա բառացիորեն չի թարգմանել այս երկու տերմիններից որևէ մեկը, այլ վերցրել է հայերենի սառնենի բառը, որն այն ժամանակ նշանակել է և՛ բյուրեղ, և՛ սառույց: Այսպիսով, երկու իմաստների համադրության ճանապարհով նա ստեղծել է նոր տերմին, որն ավելի խորն է բնութագրում աչքի այս հեղահյութի հատկությունները, քան լատիներեն կամ արաբերեն տերմինները: Այստեղ Հերացին ցուցաբերել է նոր տերմիններ ստեղծելու բարձր արվեստ: Օգտվելով հունա-

լուսիններեն տերմինաբանության հարստությունից՝ նա քնարել է սրույն, հաշերեն լեզվին հարադատ ճանապարհ: Յաճաք սրտի, Հերաքու այս հոշակապ տերմինը չեն պահպանել արդի հայ բժշկական բառարանները՝ նրա փոխարեն գործածելով ստվեյակ տերմինը, որը այդ տեղան լուսիններենի (lens) թերի վարդմանության օրինակ է: Ի դեպ հիշենք, որ արարներն էլ մեզ նման հետադարձ մոտացան իրենց عین (ստվեյակին) տերմինը և հետեցին լուսիններենին, օգտագործելով عین (ստվեյակ):

Բայց ենի մասնիկից, Մխիթար Հերացին ստեղծել է մի շարք տերմիններ ուժ մասնիկով, որպիսիք են՝ կոշած (conjunctiva, عین), մազկարած (ստվեյակի մասին՝ նորը ձեղքվածքներ ունեցող), խձկած (occlusio pupillae), վալքած (բիրի լաշնանալույց լույսի տարածում):

Ինչ վերաբերում է Մխիթարի երկու այլ տերմիններին՝ սեկ (chorioidea, عین) և արկ (retina, عین), ապա սրանք լաշն ձանաչում լուսան և փոխարինվեցին արդի տերմինաբանության մեջ անթրենի և ցանցենի տերմիններով՝ երկուսն էլ Մխիթարի սգով ստեղծված: Պատմական տեսակետից հետաքրքրական է վերջին տերմինը: Այն ստեղծելիս մեր բժշկապետը իրեն ելակետ ունեցել է լուսիններեն retina (ցանց) և նույն իմաստով արարներեն عین տերմինները: Հաժանական է, որ այն ժամանակ հայերեն արկ բառը արտահայտել է նաև ցանցի իմաստ, բայց հետագայում այդ իմաստը մթազնել է: Ի դեպ հիշենք, որ Հերացու այս երկու տերմինները, ի տարբերություն նրա այլ տերմինների, չունեն իրենց հարակից ձևերը և մեկուսացված են:

Մի հետաքրքրական հանդամանք ևս, քնույթագրելով կոշած առատի (արգի շաղկապենու) հատկությունները, Մխիթար Հերացին օգտագործել է այժմ արիտիկ խոնտամ ձևը: Հաժանական է, որ նա հենց ինքն է ստեղծել այդ տերմինը՝ օգտագործելով խոն, խոշ (արդելը, փուշ), և տամ (ջուհակի ստեր) բառերը, որից ստացել է խոնտամ, աշտինքն՝ անհատը, կոշա, իմաստն ունեցող նոր բառը: Ասում են, երբ հոլանդական ֆիզիկոս Վան-Հելմոտը ստեղծել է զուգ բառը, նա մտածել է երկու բառերի մասին՝ Chaos (բառ) և Geist (նույն), սրանք չարտի արտահայտում էին նոր նյութի հատկությունները⁷: Հաժանաբար նույնը պատահել է Մխիթարի հետ: Եվ այդ գալիս է հաստատելու հայ բժշկապետի մեծ կարողությունը ոչ միայն իրեն բժշկի, այլ տերմինաբանի նաև, խոնտամ տերմինը ստեղծելիս, բառ երևույթին, նա կարողացավ շաղկապենու վրա նշմարել տնեշան քշտիկներ, անհարթություններ, որոնք նկարագրված են արդի գրականության մեջ:

Ինչ վերաբերում է հունա-լատիններեն փոխառված տերմիններին, ապա գրանք օտարաբանությունների շարքում գրավում են երկրորդ տեղը, դիջելով միայն արարներեն տերմիններին: Պետք է նաև նշել, որ սրաշ գեպրերում հունարեն և լատիններեն տերմինները հայերենին անցել են արարերենի միջնորդությամբ: Թրինակ, հունարեն κόλον (լատ. colon) նախ անցել է արարերենին قولون ձևով և ապա տառադարձվել հայերենում գուլին (قۇل): Նույնը կատարվել է հունարեն անալ (լատ. colica) խիբք բառի հետ, որը արարերենում դառնում է قولنج, իսկ հայերենում՝ գուլինը և հունարեն γαστήρ (լատ. gastrion) գրքույկ բառի հետ, որը տալիս է արարերենում آخر ابدین և հայերենում՝ ախրապապին (գեղարան):

⁷ А. Профформанский, Введение и языкзнание, Москва, 1955, стр. 113.

Մնացած 4 հունա-լատիններեն տերմինները անցել են հայերենին առանց արարերենի միջնորդության՝ κεφαλική (vena cephalica)—կիֆալ երակ⁸, καθελική (vena catholica)—կաթուղիկե, βασικική (v. basilica)—պասիլիկ երակ: Ջաֆնեզների որոշ փոփոխությունը հանդերձ հանարեն տերմին (stomachus) տերմինը բովանդակում էր շատ տառադարձվել է ստամոքս: Հավանաբար լատիններեն ծագում ունի լուսեմիօն (տեսաներվ) տերմինը, (լատիններեն lux լույս, աչք, տեսողություն բառի ազնաւորած ձեռք): Այսպիսով, հունա-լատիններեն տերմինները, ուսումնասիրված օտարաբանությունների շարքում դրանք վերավ երկրորդ տեղը (արարերենից հետո), վկայում են այն խոր ազդեցությանը և հարատև կապերի մասին, որոնք միշտ գոյություն են ունեցել հունա-համեական և հայ բժշկության միջև նույնիսկ արարական բժշկության փոխադրության շրջանում⁹: Այս տերմիններն ունեն կազմախոսական կարևոր նշանակություն (տեսաներվ, բազկի մեծ երակներ, ստամոքս, հաստ աղիների ծավալուն հատված) և եղել են շատ տարածված:

Արուսայիզի և Մխիթար Հերացու կազմախոսական գործերում հանդիպում են սլաւոնական ծագում ունեցող 16 տերմին¹⁰, որոնք շատ վաղուց են անցել հայերենին և այնպես անբաժանելիորեն ձուլվել հայերենի բառապաշարին, որ մեծ մասամբ, բացի վերջին 3—4 տերմինները, չեն դիմում իրեն օտարաբանություն: Այդ տերմիններն են՝ ախտ, արկ, անդամ, աստատ, անօրինակ, ասիկենի, բժիշկ, բազուկ, հակառակ, նվագ, սկաւառակ, երակ, շիւրիկ, պիսակ, գեն, անակ:

Վերջապես թաթարերենից միայն երկու օտարաբանությունների առկայությունը (բոս որում, մեկը՝ սեկ, հետագայում շատացավ ձանաշում և մոտացվեց, իսկ մյուսը՝ ֆուրեշ, ճիշտ է, հարատևեց մինչև մեր օրերը, բայց ունի հայերեն ավելի հաջող դուգաճեա ձևեր՝ հաւաանիր, վաղածոց) ապացույց է թաթարերենի աննշան ու պատահական ազդեցության:

Հետաքրքրական է, որ մեր կազմից ուսումնասիրված տերմիններից միայն մեկը ունի ասորերեն ծագում¹¹, այդ մաշկ (ասոր. meššā-մորթ) բառն է: Այսպիսով, Վ. Թորգոմյանի¹² կարծիքը այն մասին, որ Արուսայիզի «Մարդակազմություն»-ը չի է ասորերեն օտարաբանություններով, չի ապացուցվում, և մենք համամիտ ենք Ղ. Հովնանյանի¹³ հետ, որը ժխտեց Թորգոմյանի թեկնածու բարձր գնահատեց հայ բժշկությունը ծառայագրված ասորի գիտնական Արուսայիզի «Մարդակազմության» հայերեն հատակ լեզուն:

Բացի բառ-տերմինից Արուսայիզի և Մխիթար Հերացու կազմախոսական գործերում հանդիպում ենք նաև տերմին-նկարագրության, որը հետագայում,

8 Ն. Անտոյանը «Հայոց լեզվի պատմություն» մեջ (մաս 2, էջ 195) կիֆալը գտնել է արարերեն օտարաբանությունների շարքում, սակայն ավելի հավանական է թվում այդ բառի հունարեն ծագումը՝ κεφαλική:

9 Մ. Ա. Օգանեսյան, История медицины в Армении, Ереван, 1946 г. I, стр. 150—184, 2. Մ. Ամալյան, «Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ», Երևան, 1966, էջ 180—183:

10 Ն. Անտոյան, Հայերեն Արմատական բառարան, Երևան, 1927—32:

11 Նույն տեղում:

12 Վ. Թորգոմյան, Հայ բժշկական ձեռագիրը. Բ. Մարդակազմության Արուսայիզի, Հանդես ասորեայ, 1892, էջ 333—336:

13 Վ. Յովհաննես, Հետազոտություններ նախնեաց ուսման մասին վրայ, Վրեննա, 1897, 2 հատ., էջ 491—505:

այլ բժիշկների գործերում դարձավ բառ-տերմին: Այսպես, օրինակ՝ Արուսայի-
զը երկու զգայարաններին առիթ է բառ-տերմին անվանումներ՝ լսելիք, տե-
ւանելիք: Երկու այլ զգայարաններ՝ հաշակելիք և հոտառելիք, նրա մոտ
նկարագրվում են և շունեն կանկրեա տերմինավորում: Այսպես, «Եւ երակ մի ի
բերնին առատագն կալ, որ գամէն համ իմանալ» (ձեռ. № 715, էջ 176բ): «Բ
երակ գատարկ ի քիթն յուղարկեաց, որ գանուշ հոտն առնու և յղեղն առարէ»
(ձեռ. № 715, էջ 176բ): Այս երկու տերմին-նկարագրությունները մոտ 3 դար
հետո Ամիրգովյաթի մոտ տերմինավորվում են՝ գառնալով համ-առնելիք և
հոտալիլ¹⁴: Հինգերորդ զգայարանի՝ շոշալիլիքի գաղափարը Արուսայիզի մոտ
գեոսկոպություն շունի, իսկ Ամիրգովյաթի մոտ հանդիպում ենք նրա նկարա-
գրությանը՝ «Եւ զգայալիւն, որ իմանալ գխոշորն և զկակուղն և զծանրն և
զթեթեւն, և ալս ի ձեռն է տղատրեալ, և ալս զգայալիւնն կուլիս է բան գա-
մէնն»: Հետագայում նա նույնպես ստացավ համապատասխան անուն, որպես
բառ-տերմին՝ շոշալիլիք:

Տերմին-նկարագրությանը մոտ են Արուսայիզի մի շարք կազմախոսական
տերմինները՝ լուծումն ի վեր՝ փախումի փոխարեն, լուծումն ի վառ՝ լուծ, փոք-
լուծություն իմաստով, արտախելն առաջին՝ միզանցքի բացվածքի, և ար-
տարանն վերջին՝ հետանցքի սրբանի, ծննդոյ տեղ՝ կոնքի և կար աբիւն՝ ավշի.
ավշային անոթի նշանակությամբ: Այս տերմինները տերմին-նկարագրության
համեմատությամբ արդեն դարձել են ավելի սեղմ, ազատվելով նկարագրու-
թյան մեջ երկրորդական դեր կատարող բառերից, բայց նրանք դեռ չեն արտա-
հայտում բառ-հասկացության խառցած իմաստը և կրում են անորոշության և
սխառահասկանության գծեր: Այդ պատճառով էլ նրանք շարատեղեցին մինչև
մեր օրերը և փոխարինվեցին բուն բառ-տերմիններով, որոնք խառցած ձևով և
սեղմ, սրճակի արտահայտեցին կազմախոսական հասկացության իմաստը:

Ըստ սրում, նշենք, որ Արուսայիզի ծննդոյ տեղ հայերեն տերմինի փոխա-
րեն հետադարձում օգտագործվեց կոնք-ը, որը հոմարեն շոշալիլ (1. խեցի,
խեցեմուրի, 2. խեցեմուրու պես զոգավուր աման) բառի փոխառնալ ձևն է:
Հետաքրքրական է, որ այդ կազմախոսական հասկացության համար լատինե-
րենում օգտագործվել է pelvis (տաշտ) անվանումը, որը անցել է փոխառնալ
ձևով անգլերենին (pelvis) և թարգմանաբար ուտերենին (таз), արաբերենին
حوض, գերմաներենին (Becken), ֆրանսերենին (Bassin): Մինչդեռ հոմարե-
նի շոշալիլ տերմինը հայերենից բացի այդ վերահիշյալ լեզուներում չունի
կոնքի իմաստ, ինչպես որևէ պարզ փոխառության մեջ (համեմատիր ֆրանսե-
րենի coupe բառը, որը արտահայտում է միայն խեցի, խեցեմուրի իմաստը)
և այնպես էլ համապատասխան ուտերենի раковина, գերմաներենի Muschel,
անգլերենի Shell բառերում, արաբերենի صدف-ում: Նկատի ունենանք նաև,
որ այդ տերմինը՝ կոնք (pelvis, Bassin, Becken, таз, حوض) ասորերի լե-
զուներում օտեղծվել է արաբերեն նմանության սկզբունքով, բայց որում, հայերն
այն նմանեցրին խեցեմուրի ձև ունեցող ամանին, իսկ համեմացիք և նրանց
օրինակով անգլիացիք, գերմանացիք, ուտները և ֆրանսիացիք՝ տաշտին, ա-
զաղանին:

Այդ տերմիններից կար աբիւն (այժմ 1. ավիշ, 2. ավշանոթ) տերմինի առ-
կայությունը Արուսայիզի մոտ աղացույց է այն բանի, որ հայ կազմախոսու-

14 Ամիրգովյաթ Ամասիացի. Օգոստ բժշկություն, Երևան, 1940, էջ 44:

թյանը գեոեա 12-րդ դարում բաժանված լավ պատկերացում ունեւ մարդու աժ-
շային սխառմի մասին, որի մանրամասն նկարագրությանը եվրոպական
գրականության մեջ երեան եկաժ 17-րդ դարում Փարսարս Ագեիի, Պեկի, Վան-
Հոռնի և ալլաց գործերում:

Վերահիշյալ պրիմիտիւ տերմիններից է նաե շուր տերմինը (արդի բժշկա-
կան տերմինաբանության մեջ secretum արտադասում) և նրանից ածականի
հարակցությամբ կազմված նիթատեսակ տերմինները՝ շուր աղի՝ արտասուրի,
շուր լեղի՝ ականջի ծծումբի, շուր քաղցր՝ թուքի և շուր հոտած՝ սերմի իմաստով:
Սրանցից երկուսի համար՝ շուր աղի և շուր հոտած, Աբուսալիզը օգտագործել է
գուգահեռաբար՝ արտասուք և սերմ տերմինները, իսկ մնացածները շին սաա-
ցել իրենց հակերծ ձեր:

Այսպիսով, Աբուսալիզի գործի վերլուծությանը և այն եզրակացության-
ները, որոնք արվում են Ամիրզոլիսի Ամասիացու գործերը, հատկապես «Պզուս
բժշկութեան»-ը ուսումնասիրելիս, դժում են հայ բժշկական սրաշ տերմինների
կազմավորման ուղին՝ տերմին-նկարագրությանից դեպի միջակա պրիմիտիւ
տերմինը և ապա սրաշակի իմաստ արտահայտող կայուն բառ-տերմին:

Ավարակով Աբուսալիզի և Մխիթար Հերացու կազմախոսական գործերի
բժշկական տերմինների վերլուծությանը, հանգում ենք հետևյալ եզրակացու-
թյաններին.

1. 12-րդ դարի հայ բժշկական տերմինաբանությանը գանվում էր բաժա-
կան բարձր գիտական մակարդակի վրա՝ նրա տերմինների ճնշող մեծամասնու-
թյանը (75 տոկոսը) կազմում էին բնիկ հայկական բառեր:

2. Հայ բժշկական տերմինաբանությանը սերտ կապեր է ունեցել օտար և
հատկապես արաբական և հունա-լատինական տերմինաբանության հետ,
օգտվելով նրանց գիտական գանձերից:

3. Հայ բժշկական տերմինաբանության զարգացման գործում մեծ դեր են
խաղացել Աբուսալիզը և Մխիթար Հերացին: Սակայն տերմինակերտման ար-
վեստի և հմտության տեսակետից մենք առաջնության դասին են տալիս ենք
Մխիթար Հերացուն ոչ միայն սրակա թարգմանչի, այլ նաե սրակա տերմիններ
ստեղծող նարարարի, սրակա բժշկական տերմինաբանության մեջ հարատե և
կայուն աժանգույթ ստեղծողի:

~ ~ ~

Հայերեն բայր տերմինների բացատրությանը, ինչպես նաե հունա-լա-
տիններեն և արաբերեն տերմինների ստուգաբանությանը կատարված է հետե-
յալ բառարանների օգնությամբ.

Արեղյան Մ., Հաժհաննիսյան Լ. և Տեր-Պողոսյան Ա.—Լատին-սուա-հայերեն բժշկական բա-
ռարան, Երևան 1951:

Անտան Լ.—Հայերեն դատաական բառարան, Թիֆլիս, 1913:

Անտան Լ.—Հայերեն Արմատական բառարան, հ. Ա-Է, Երևան, 1927—1935:

Անտիբևան Պ., Մխրմելիան Խ., Աղեթեան Մ.—Նոր բառադիրք Հայկազեան լեզուի, երկու
հատորով, Վենետիկ, 1836:

Баранов Н. — Арабско-русский словарь, Москва, 1957:

Թարգմաղյան Ռ.—Բառարան հայերեն-արաբերեն և արաբերեն-հայերեն, Պեյրոսի,
1960—1961:

Lidell H. G. and Scott R.—Greek—English Lexicon, Oxford, 1940.

Кромберг Н.—Латинско-русский и русско-латинский словарь, Москва, 1870.

Ղաթիրյան Ա.—*Թուր-հաշիբեն բառարան*, Երևան, 1968:

Մալխոսեանց Սո.—*Հայերէն բարձրագոյն բառարան*, 4 հատորով, Երևան, 1944—1945:

Մելիք-Փառապետյան Խ., Սեփանյան Հ.—*Բառարան (տեղեկ)*:

Մյուսկան Յ.—*Պահան բառացիրք հայերէն-բարբերէն*, Համբ, 1887:

Sophocles E. A.—Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods, vol. 1 a 2, New York.

Անողջամբիւն	անողջամբիւն	الاشور	intestinum coecum
Անտառ	թաղանթ	الاشور	v. basilica
Անտաժ	առած	الاشور	jaeces
Անողան	դեղնախա	الاشور	ulna
Անողանդ	արդանդ	الاشور	vulnus, ulcus
Անիւն	արչուն	الاشور	appetitus
Անիւ	ցանցանի	الاشور	os
Անիւնի	արմանի	الاشور	capitulum humeri
Անտառ	արտառ, արցանք	الاشور	medicus, later
Անտառիւն	միդանքի բացվածք	الاشور	pupilla
Անտառիւն	հետանք, արցան	الاشور	natura, substantia
Անտառ	հուր արիւր	الاشور	humor
Անտառ	բազիլիկ երան	الاشور	cephalgia, cephalaea
Անտառ	կղանք	الاشور	caput.
Անտառ	ծղիկ, ծղակք	الاشور	functio
Անտառ	վերք, խոց	الاشور	
Անտառ	ախարժակ	الاشور	
Անտառ	բերան	الاشور	
Անտառ	առաջաթ, կանակ	الاشور	
Անտառ	բժիշկ	الاشور	
Անտառ	բիւր	الاشور	
Անտառ	բնութիւն	الاشور	
Անտառ	հեղաշրջմ	الاشور	
Անտառ	դիտարար	الاشور	
Անտառ	ալախ	الاشور	
Անտառ	արժանեւորիւն	الاشور	
Անտառ	արժանեւորիւն	الاشور	

Դանապան	որով	بواب	pylorus	πύλωρ
Դաներով անձոր	»			
Դեղ	դեղ			
Դժուրացաւ, դժուրացաւ	երակարգը			φάρμακον
Էլունդ	թմբիկ, պալար	قرنية	tuberculum	
Էղջերենի	եղջերենի		cornea	
Էրակ	1. անոթ		1. vas	
	2. երակ		2. vena	
	3. զիղ		3. nervus	
Էրակ ասնել	արշտնառովյուն			
Էրև	դեմք, երևա		facies	
Էրեկամունք	երեկամ		ren	
Երկատասն	տասնեկումասնյա աղբը	الامني عشرى	duodenum	
Էրկտորիք	ամուրձիք		testiculus, testis, ovium, orchis	
Էրնձկատու	հորանձեղ			
Զանեկիկ	լեզվակ		lingula	
Զգայաթիւնը	զգայարաններ		organon sensuum	
Զեն	մնատ		noxa	
Զենութիւն	մնատ, չարքը		Venus	
Զահրաւ	երեսակ մուրակ	الزهره	corpus vitreum	
Զանաճի	աղակներ	زجاجي	1. articulatio	
	1. հոդ		2. organon	
Զոդուած	2. դարձարած		Saturn	
Զոհալ	Էրեակ մուրակ, մատաքն	زحل		

Բուստատույանք	Ը Հեղահյուսք	Ը رطوبية	humor
Բաթ	Ք ձեւք, դաստակ		manus
Բաթ ստիցն	ստ, ներքան		pes
Բարթիշ, քարթեանունք	արանան, արանանունք, քարթիշ		cilium
Բար	թար		pulmo
Բուխումալ	ստամարքի խանդարում, դժգարումարումիլուն	ճգում	gastricismus
Եթեւալաշարալ Ենթիշար	Խ տանեթկումանլա տղիք թիքի լաշանալուց լուլսի քրդիկ, տիւղիկ	الانفى عشري انتشار	diodenum
Եշխանական	միտք		intellectus
Եսթիաղալի լաշմի	ալաուց	استسقاء لحمي	oedema
Հակումալ	Լ դիմաշին ներդի լուծանք	لقوة	paralysis n. facialis
Հեղու	լեզու		lingua
Հեղի	լեզադարկ		vesica fellea, chole-
Հերդ	լեարդ		cystis
Հիսնո	սցն		hepar
Հսեկիք	լաղալիլուն		vertebra
Հուծումն ի վեր	փոխում		auditus
Հուծումն ի վար	լուծ, փարսուծալիլուն		vomitus, emesis
Հուման գիդ	լուծողական		diarrhoea
Հուծք չղեր	դուլդ չղեր		laxantia
			nervus gemellus

խոչ	խոչ	խոչ	jux, lumen
խոտաբեր	կերտացած մաշտի		Venus
խոտնթաղ	խոտնթաղ		Jupiter
* խոտնեխ	տեսանելի		n. opticus
խոտաբարտ	խոց		ulcus
* խոտաղենի	ծխածան	عمية	iris (uvea Galeni)
խոտնուածք	խոտնուածք	قرنية	crasis
խոտնիկ	եղջերենի		cornea
խոտաղատակ	աղեղաղատակ		meninx,
խոտիք	միտք, խելք		intellectus
խելչափառ	բաղկեղ		cancer, carcinoma
խծկած	բերք կտրելով		obturatio, oclusio
			(pupillae)
խելտ	հեղաճյալ	كحلل	humor
խողք	խողատանձ		scrofula
* խոճատձ	կոշտ, անհարթ, փշտ		logos
խոտք	խոտք		ulcus, heles
խոց	խոց		larynx
խոչակ	կակարդ, խոչակ		surdus
խուլ	խուլ	خوار	amens
խուժար	խելաղար		amentia
խուժարութիւն	խելաղարութիւն		
			variola
նաղիկ	ծաղիկ		maxilla
նամեղք	ծնտ, ծամելու գործարան		mamma
նիծ	տախք, կանացի կրծքաղեղձ, ձիծ		

Աղի	բաղկավոր	os brachii, humerus
Մենդուլ տեղ	կանք	pelvis
Մնունդ	ծնունդ	partus
Նածրակ	դիտանե, ծածրակ	occiput
Նունկ	ծնկոտեր, ծունկ	patella, rotula
Կաթ	Կաթ	lac
Կաթաբերուն	1. ավերչ	1. lymph
	2. ավշային անոթներ	2. vas lymphatica
Կաթնուղիկ	բաղկի երակ	v. catholica
Կամշ	բարբաբային հեղաճյուղ,	ստիճաճիչ
	մատերիա	
Կարճալ	խոց	ulcus
Կեանք	կյանք	vita
Կեֆալ	կեֆալիկ երակ	v. cephalica
Կուղ	կուղ	costa
Կողացատաբերուն	պլեվրա	pleuritis
Կոշբաժ	շաղկապների	conjunctiva
Կուղ (վերին, ներքին)	կուղ	palpebra, blepharon
Կաճակ	աճատ	cartilago, chondros
Հաղիթ	մարանցնող	
Հատի	աղ	aer
Հիլաթ	հիլաթ	morbus
Հիմն և դրացաբերուն	հիմն	
աղձորապոն	աղձոր	intestinum rectum

Հոգի (ընտելան, կենդանութեան, դաստիարական, տեսողական)	Հոգի		pneuma	
Զաչն	ձաչն		vox	
* Զաչնատար աղէձարտ	խիւադիք		colon	շօւշու
Զենն	ձեռք		manus	
* Զիթ ապխտակուցենն	ջրաչին	Հեղաւհուք	humor aqueus	
* (նորք ապխտակուց)				
Զուք	ձովք			
Զուք	աճարձի, երկուորքիք		testis, orchis	
Հարապալ առնել	Հարկել			
* Դուլին	խիւադիք		colon	շօւշու
Դուլինք	խիւք		colica	շօւշուք
* Դուլիք	Հաճանական է աղտոտագլած՝ քաֆ, բափ, փրփուր			
Ճապիւր	բարշտ		lens crystallina	
Ճալիալի	առնելակ		irons	
Ճակառ	ճակառ		os frontale	
Ճակառալին ուակք	ճակառառք		coxa	
Ճուռ	կոնքառք			
Մադ	մադ		pilus	
Մադկապաժ	նորք	Հեղքվածքներ		
		ունեցադ		

Մահ	մահ	موت	mors
Մազառ	լորձ	مخض	phlegma
Մազձ	լեզի		bilis, fel, chole-
(Մազձ խաբառեալ,			
Մազձ սե)			
Մաճառ	հաճանդալին դարձեալ	المخض	a. radialis
Մանր աղճառա	դարձադիր, դառադիր		intestinum ileum
Մաշկ	թաղանթ		membrana
Մանեխ	Հրառ մարտի	المر يخ	Mars
Մարիք	բանդ	مارك	digitus
Մատունք	մատ, մատներ		dorsum
Մէջք	Յիկն, Յիկունք, կունակ, մէջք		
Միխալ	ծանրութեան բաշ՝ հաճառաք		
	մեկ ու կես դրամի եւ ծ, լ դրամի	مثقال	membrana
Միզի, միզն	թաղանթ		urethra
Միզակ	միզանք		1. musculus
Միս	1. միսն		2. caro
	2. միս		lichen
Մկնառամ	սրբին		musculus
Մկունք	մկան		1. chorioidea
Մշիմալ	1. անթիւնի	مشيمة	2. chorion
	2. սաղմը պատող թաղանթ		amnesia
Մսապառմ	անհաղորդական		1. membrana
Մորթ, մորթի	1. թաղանթ		2. corium, derma,
	2. մաշկ		cutis
Մտան	մարմնի մասն մառք, մանազանդ		musculus atissimus
	մէջքից ներքե		dorsi (m. glutens)

Ասպիւսահիմաւ	շաղկապներ	دَوَاقِلُ	conjunctiva
*Ասհրատիւ	սրնկի, դարեկան	دِهَاق	
Ասշիւարի	լուծիկ	مَشْرِي	Yupiter
*Ասաթաղիմ	ուղիղ աղիք	المستقيم	intestinum rectum
Ասրուս, մօրուք	մարութ		barba
Յանկապութիւտ	ցանցներ (ուշ մար)	عَنْكَوَانِيَّة	retina
*Յանապիւտ	ծիածան	دِهَاق	iris (uvea Galeni)
Յանկուած	աղկելցուկ		cumulus
Յիմար	խելադար	حَوَار	amens
Յիշողութիւն	հիշողութիւն		memoria
Յօնք, յունք	ունք		supercilium
*Նեկրին բերան			
ստամոքսին			
Նուաղ մի աղէարար	դրակ		pylorus
	կողմագիր (սլաւոնագիր) դաշ-խարան	πύλωρ	
*Շաղաբիւտ	ցանցներ	شَبَكِيَّة	retina
Շարժութիւն	շարժում	شَرِيَان	actus, agitatio
Շիրիան	զարկերակ		arteria
Շիրիկ	կնճիթ, բանջով		sesamum
Շլնի	վիզ, պարանոց		collum, cervix
Շլութիւն	շլութիւն		strabismus
Շունչ	շնչառութիւն, շունչ		respiratio
Սղն	սղն		vertebra

Աղնաշար	աղնաշար	columna vertebralis
Ուեկր	ուեկր	os
Ուտր	ուտ	pes
Ուրովայն	փուր, սրովայն	abdomen, venter
Փաղաճ	լարձ	phlegma
Փահադարձիկ	հիշողություն	memoria
*Փայ	դրուլ	pylorus
Փասիկի	բաղկի խոր հիմնական երան;	v. basilica
Փերնդ մարմին	շահամար	
Փխանի	սնդենի	sciera
Փորա	պխանի	vittiligo
Փտուղ աշքի	պորա	umbilicus, omphalos
	բեր	pupilla
Ջեղ	1. նշարդ	1. nervus
	2. չիլ	2. tendo
	3. մկան	3. musculus
Ջիլ	ջիլ	tendo
Ջղալին	նեղալին	nervosus
Ջրհեղ	1. մեղ	1. urina
	2. միգածորան	2. ureter
*Ջուր	արտադարանք	secretum
*Ջուր աղի	արտադար, արցունք	lacrina
*Ջուր լեղի	ծծումք (ականջի)	sulfur (auriculare)
*Ջուր բաղքը	թուր, շողք	saliva
*Ջուր հոտած	սերմ	sperma

بلغم

باب

صليبي

2

Պաշխմ	աղիճ, բաղլած աղիք	صائم	intestinum jejunum
Պաննենի	սափնյակ	جليبي	lens crystallina
Սափտալ	սե մաղձ	سوداء	atrabilis
Սափտալիտ	մելամաղձատ		
Սաբդառանի	ցանցենի (սլ տարբերակված մասը)		
Սաբթալ	ուղեղային կաթված	شكوبونية	retina
Սենկ	խաբալաշ մաղձ	سكنة	apoplexia cerebri
	1. անոթենի	الصفراء	
	2. սաղմը պատող թաղանթը		1. chorioidea
Սերմ	սերմ		2. chorion
Սերտ	սիրտ		sperma
Սկատառակ	զանդ		cor
Սոլի	սոլի		cranium
Սոխալ	չրդղաթխյան		cicatrix
Ստածուժ	քուժած	استسقاء	ascites
Ստամոք	ստամոքս		medicatio
Ստամոքի խտանին	ստամոքսի խտանի		ventriculus, gaster
Սրունք	սրունք		fundus ventriculi
Սուլխալ	պնդենի	صلحية	crus
	Վ		sclera
Վաթած	բերի խախնաղուց		
	ցրվելը, տխավելը		
	Տ		
Տաղիղ	զաղարաղիք, գտաղիք		intestinum ileum
Տաղաղալ	1. թաղանթ	دقيق	
	2. թավ, շերտ	طبقة	membrana

չստիճ. չճղղղղղ

1. Տարանձալ 2. Տաֆթալ 3. Տեանեկեր Տեալներն	տարանձան փտարազ տեանեկեր, տեսողական օրգան տեսողալներն	درجه طافیه	gradus organon visus, lux visus
* Յամաք աղվանքա Յանեկալներն Յաւ Յաւած	աղիճ, բաղլլած աղիք տեսական հանգում հիվանդալներն հիվանդ	3	intestinum jejunum libido sexualis morbis aegrotus
Սեխատար (քիտար)	վերնատ, խանտ	Ա	epilepticus
Սեխատարալներն (քիտարալներն) Սեզեղ (սզեղ) Սանդարալներն	վերնալներն, խանալներն բնկնալարալներն սզեղ սլաւալ	استسقي	epilepsia cerebrum, encephalon oedema
Փաղափաւշա Փալժաւ Փաւ * Փաւ զեղ Փաւ Փաւաղալներն	միզափամփաշա փալժաւ շնչափաւ տեանեկալ փաւ, սրաժաշն 1. սաւանքալ բարբարում 2. աղեքոր դանդաղեղի փալիկ, փաւք	Փ	vesica urinaria lien trachea n. opticus abdomen, venter 1. gastritis 2. enterocolitis ventriculus encephali
Փարաք, փոլաւած Փար	բարաք հիվանդալներն	Փ	lithonephrosis

Քիթ	քիթ	nasus
Քթագող	քթածակ, սանդ	naris
Քնատեղ	բանք	tempus
Քսո	բուս	scabies
Քսիթեշ	Վարանիթ, վարդածոց, բուլեշ	scarlatina
*Քսենաշ	ժողովածու	کناشة
Օդ ("սրբառա", "խուսրդառ")	օդ (ներշնչման, արտաշնչման)	aer (inspiatorius, expiratorius)
Օսարթա	փախածու ժողորակ	Mercurius
Ֆալիս	անդամալուծութիւն	paralysis
	فالج	

С. А. ВАРДАНИАН

АРМЯНСКАЯ МЕДИЦИНСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В XII ВЕКЕ (НА ОСНОВАНИИ ТРУДОВ МХИТАРА ГЕРАЦИ И АБУСАИДА ПО АНАТОМИИ)

В настоящей работе автором были изучены армянские медицинские термины XII века на основании принадлежащего перу Мхитара Гераци фрагмента «О строении глаза» и «Анатомии человека» Абусаида.

Проведенное исследование позволило автору прийти к следующим выводам:

1. Армянская медицинская терминология в XII веке находилась на довольно высоком научном уровне. Подавляющее большинство ее терминов составляли коренные армянские слова (75%).

2. Армянская медицинская терминология была тесно связана с арабской и греко-латинской терминологией. В вышеупомянутых трудах Мхитара Гераци и Абусаида подавляющее большинство заимствованных терминов—арабского и греческого происхождения.

3. В развитии армянской медицинской терминологии большую роль сыграли крупнейший армянский врач средневековья Мхитар Гераци и врач сирийского происхождения Абусаид, трудившийся на ниве армянской медицины. По нашим данным, Мхитар Гераци использовал 27 новых терминов, а Абусаид—37. Особенно велика заслуга Мхитара Гераци, который создал целую традицию в области медицинской терминологии, в частности, в области офтальмологии.

4. На основании изучения медицинских терминов, извлеченных из вышеупомянутых трудов Мхитара Гераци и Абусаида, автором был составлен армяно-арабо-латинский медицинский словарь средневековых армянских терминов, который служит приложением к статье (280 терминов).

S. A. VARDANIAN

LA TERMINOLOGIE MEDICALE ARMÉNIENNE AU XII SIÈCLE (D'APRÈS LES OUVRAGES EN ANATOMIE DE MKHITAR HERATSI ET D'ABOUSSAID)

L'article est consacré aux termes médicaux arméniens du XII siècle extraits du fragment „Sur la structure de l'oeil" de Mkhitar Heratsi et de „L'anatomie de l'homme" d'Aboussaïd.

Une étude minutieuse a permis à l'auteur de conclure:

1. La terminologie médicale arménienne se trouvait au XII siècle à un niveau assez élevé. La majeure partie des termes étaient d'origine arménienne (75%).

2. La terminologie médicale arménienne était étroitement liée à la terminologie arabe et gréco-latine. Dans les ouvrages précités de Mkhitar

Heratsi et d'Aboussaid la plupart des termes empruntés sont d'origine arabe et grecque.

3. Mkhitar Heratsi, le célèbre médecin arménien du Moyen Age, et Aboussaid, médecin d'origine syriaque mais travaillant dans le domaine de la médecine arménienne, ont joué un rôle important pour le développement de la terminologie médicale arménienne. D'après nos données Mkhitar Heratsi a utilisé 27 nouveaux termes médicaux et Aboussaid 37. Particulièrement grand est le mérite de Mkhitar Heratsi qui a établi les traditions de la terminologie médicale, en particulier dans le domaine de l'ophtalmologie.

Le travail sur les termes médicaux extraits des ouvrages de Mkhitar Heratsi et d'Aboussaid a permis à l'auteur de l'article de rédiger un dictionnaire armeno-latin des termes médicaux de l'Arménie médiévale. Ce dictionnaire comprenant près de 280 termes est donné en appendice.